

De Japanse tijd als spiegel van het Nederlandse kolonialisme¹

Freek Colombijn

De Japanse tijd in Indonesië wordt in de meeste geschiedenisboeken behandeld als onderdeel van de Tweede Wereldoorlog, het grote conflict tussen drie fascistische mogendheden en de geallieerden. Oud-kampbewoners kijken louter in het licht van hun eigen lijden op deze tijd terug, zoals eens te meer bleek uit hun verzet tegen het bezoek van keizer Akihito aan Nederland in mei 2000. Zowel de geschiedenisboeken als de kampslachtoffers spreken doorgaans van de Nederlandse ‘koloniale tijd’ -soms weemoedig *tempo doeloe* genoemd-, gevolgd door de Japanse ‘bezetting’. Dit subtiele verschil in termen drukt het onderscheid uit tussen een normale, dus gerechtvaardigde Nederlandse aanwezigheid en een korte, gewelddadige en illegitieme Japanse periode.

Vanuit Indonesisch perspectief wordt de Japanse periode heel anders geïnterpreteerd. Over oude Indonesiërs wordt opgemerkt dat zij van *tiga zaman* (drie periodes) zijn: de Nederlandse, de Japanse en de onafhankelijke tijd. De Japanse tijd wordt op deze wijze gezien als een voorbijgaande fase in de vaderlandse geschiedenis, die uiteindelijk leidt tot de onafhankelijkheid. Het onderscheid tussen koloniale tijd en bezetting wordt niet gemaakt en vooral de overeenkomst tussen Nederlanders en Japanners wordt benadrukt: beiden waren koloniale die de vrijheid in de weg stonden. Het is vanuit dit Indonesische perspectief dat ik de Japanse tijd wil behandelen; een korte koloniale periode volgend op een lange koloniale periode. Door te letten op de veranderingen die de

¹ Ik ben Marianne Fluitsma erkentelijk voor haar vele nuttige opmerkingen.

Japanners doorvoerden, springen de eigenaardigheden van het Nederlandse kolonialisme in het oog.

Het is ondoenlijk alle veranderingen van de Japanse tijd te behandelen en ik beperk me tot één lijn in de geschiedenis die misschien nog belangrijker is geweest dan de weg naar onafhankelijkheid. Deze lijn betreft de integratie van alle eilanden in de archipel tot één land. We zijn zo vertrouwd met het huidige Indonesië dat we, tot voor kort, ons niet realiseerden dat het land in de loop van eeuwen is opgebouwd uit een lappendeken van staten, staatjes en autonome boerengemeenschappen. De huidige afscheidingsbewegingen in Oost-Timor, Atjeh, Papua en Riau laten zien dat de eenheid helemaal niet vanzelfsprekend is en evenmin voor de eeuwigheid zal zijn.

De buitengrenzen van Indonesië zijn in de loop van de negentiende eeuw getrokken en bij dat werk heeft men lang niet altijd een gelukkige hand gehad. De eilanden Timor en Borneo werden gedeeld met respectievelijk Portugal en Engeland. Mindanao en de Sulu archipel vielen toe aan de Filippijnen, waar deze islamitische eilanden slecht passen in een overwegend katholiek land. Straat Malakka, die eeuwenlang de hoofdstraat vormde van opeenvolgende rijken die zich over de oostkust van Sumatra en de westkust van het Maleise schiereiland uitstrekten, werd een scheidslijn. Het trekken van de buitengrenzen en het geleidelijk onderwerpen van het gebied binnen die grenzen vormden slechts het begin van de integratie van Indonesië. Daarna volgden bijvoorbeeld de uitbanning van andere munten dan de gulden, de ontwikkeling van een archipelwijd telegraafnetwerk, de uniformering van galakledij van ambtenaren, de standaardisering van contracten van onderwerping voor lokale vorsten, het opstellen van landelijke verkeersregels, enzovoort. Men moet hierbij de enorme geografische afstanden in de archipel voor ogen houden. Wanneer de kaart van Indonesië op een kaart van Europa op dezelfde schaal geprojecteerd zou worden,

ligt Sabang in Ierland en Merauke in de Oeral.²

Resumerend: in dit artikel beschouw ik de Japanse tijd in Indonesië als een afwisseling van koloniale machthebbers. Door te letten op de Japanse beleidsveranderingen worden de eigenaardigheden van de Nederlandse koloniale tijd beter zichtbaar. Ik zal me bij deze vergelijking op zes aspecten van de integratie van de archipel concentreren, namelijk het rassenonderscheid, het bestuursapparaat, de verkeersmiddelen, de economie, de rechtspraak en de attitude van de staat ten aanzien van het Indonesische nationalisme. Alvorens tot deze vergelijking over te gaan, moet eerst de Japanse periode in een breder tijdsperspectief geplaatst worden.

De Japanse tijd in historisch perspectief

In de jaren dertig van de twintigste eeuw, het decennium voorafgaand aan de Japanse inval, waren de sociale verhoudingen in Nederlands-Indië verhard. Door de economische depressie had een deel van de bevolking geleden, maar anderen waren, bijvoorbeeld door dalende prijzen en een vast inkomen, juist vooruit gegaan. Japanse importgoederen, waaronder textiel, fietsen en cement waren door de gedevalueerde yen goedkoop en wonnen veel marktaandeel. De goedkope producten waren een zegen voor de arme bevolking, doch om de industrie in Nederland en de westerse handelshuizen in Indië te beschermen beperkte de overheid de Japanse invoer middels invoerquota en andere regels. In de loop van de twintigste eeuw was in verschillende kringen een nationalisme ontstaan, dat aanvankelijk een gematigd positieve respons kreeg van de Nederlandse

² H.W. Dick, 'The emergence of a national economy, 1808-1990s' in: J.Th. Lindblad ed., *Historical foundations of a national economy in Indonesia, 1890s-1990s* (Amsterdam 1996) 21-51; C. Drake, *National integration in Indonesia; patterns and policies* (Honolulu 1988); Vincent Houben, *Van kolonie tot eenheidsstaat; Indonesië in de negentiende en de twintigste eeuw* (Leiden 1996).

machthebbers. Door een communistisch opstandje eind 1926 en begin 1927, het aantreden van een conservatieve regering in Den Haag, en de oorlogsdreiging in Europa en Azië werd het beleid ten aanzien van de nationalistengrimmiger. De meeste leiders werden in 1933 en 1934 opgepakt en verbannen. Alleen gematigde leiders, de zogenaamde coöperatieven, liepen vrij rond, maar hadden geen noemenswaardige invloed.³

Japan wilde voor zijn oorlog in China, begonnen in 1937, en zijn industrie verzekerd zijn van grondstoffen. Middels harde onderhandelingen met de regering in Batavia probeerde het zijn doel te bereiken, waarbij het keizerrijk vooral interesse had in olie en rubber, maar tevens in tin, mangaan, kinine, kapok, castorolie en een reeks van andere producten. Toen de Japanse eisen om gewaarborgd te zijn van grondstoffen afgewezen werden, besloot Tokyo zijn doel kwaadschiks te bereiken. Eerst moest echter de Amerikaanse vloot worden uitgeschakeld. Op 7 december 1941 voerden Japanse vliegtuigen een verrassingsaanval uit op de in Pearl Harbour voor anker liggende vloot. Batavia trok zijn conclusies en verklaarde Nippon prompt de oorlog, nog voordat Tokyo dat omgekeerd had kunnen doen. De Japanse opmars naar Zuidoost-Azië was echter onstuitbaar. Na een korte, hevige campagne, capituleerden het Britse Singapore op 15 februari 1942 en Nederlands-Indië op 8 maart 1942. Frans Indo-China bleef voorlopig in handen van de Franse Vichy-regering, maar onder Japans toezicht. De zeeslag bij Midway in de zomer van 1942, waar op zijn beurt de Japanse vloot verslagen werd door de zich snel hersteld hebbende Amerikanen, vormde het keerpunt in de oorlog. Vanaf dat moment was Nippon in het defensief en op 15 Augustus 1945 werd de wapenstilstand getekend.⁴

De Nederlanders hadden verwacht na de Japanse capitulatie hun oude

³ Houben, *Van kolonie tot eenheidsstaat*, 96-105.

⁴ M.A. Aziz, *Japan's colonialism and Indonesia* (Den Haag 1955) 99-145; Jan Romein, *De eeuw van Azië; opkomst, ontwikkeling en overwinning van het modern-Aziatische nationalisme* (Leiden 1956) 286-288.

posities weer in te kunnen nemen, maar dat was een miscalculatie. Het Europese prestige had door de militaire nederlaag en de internering van de burgerbevolking een grote knauw gekregen, wat wel het ‘démasqué van de koloniale samenleving’ is genoemd. Nadat in lompen geklede blanken in de kampen hun eigen natje en droogje hadden moeten verzorgen was het voor de inheemse bevolking niet langer vanzelfsprekend dat de Europeanen de baas zouden spelen. Uiteraard was ook de feitelijke Nederlandse militaire en bestuurlijke macht tijdelijk gebroken, zodat er na de Japanse capitulatie een machtsvacuüm ontstond, waarin de Indonesische nationalistes Sukarno en Mohammad Hatta de ruimte kregen om op 17 augustus 1945 de onafhankelijke *Republik Indonesia* uit te roepen.⁵

Raciale verschillen

Misschien nog meer dan door geografische verschillen werd de kolonie verdeeld door een gebrek aan sociale eenheid. Wanneer men in het koloniale Indonesië over raciale verschillen sprak, moet men niet denken aan duidelijke, op biologische kenmerken gescheiden populaties. Het ging om een sociaal geconstrueerd onderscheid, waarbij hele groepen van categorie konden veranderen en individuen de grenzen konden overschrijden, zoals bijvoorbeeld een Chinees die met Europeanen werd ‘gelijkgesteld’. In het Regeringsreglement van 1854, dat functioneerde als een soort koloniale grondwet, werd voor het eerst het verschil tussen Europeanen en niet-Europeanen op papier vastgelegd. In de praktijk groeide er tussen Europeanen en inheemsen een derde groep van zogenaamde Vreemde Oosterlingen, de niet-Indonesische Aziaten, die in het herziene Regeringsreglement

⁵ Robert Cribb en Colin Brown, *Modern Indonesia; a history since 1945* (London en New York 1995) 13-16; W.F. Wertheim, *Indonesië: van vorstenrijk tot neo-kolonie* (Meppel en Amsterdam 1978) 104-106.

van 1920 geïnstitutionaliseerd werd.⁶ De driedeling had consequenties voor onder andere carrièrekansen, toepassing van civiel recht, belastingvormen en stemrecht. Over de raciale driedeling lag een fijnere verdeling op basis van etniciteit, waarbij bijvoorbeeld de groep van Vreemde Oosterlingen uiteenviel in Chinezen, Arabieren en Tamils. De sociale nuances kwamen tot uitdrukking doordat elke etnische groep zijn favoriete stadswijken, kalender van feesten, keuken, beroepen, kranten, gezelligheidsverenigingen, voetbalclubs en dergelijke had.⁷

Het is vermeldenswaard dat onder druk van een zelfbewuste regering in Tokyo Batavia al in 1899, dus nog voor de Japans-Russische oorlog (1904-1905), de Japanners van de categorie van Vreemde Oosterlingen naar die der Europeanen overhevelde. Aangezien aan de trits Europeaan -Vreemde Oosterling - inlander impliciet een statusverschil werd verbonden, betekenden de aspiraties van Tokyo dat de Japanners zich boven de inheemse bevolking verheven voelden.

Nadat de Japanners de macht hadden overgenomen schoven zij de raciale driedeling radicaal aan de kant. Alle Aziaten waren in de Groot Oost-Aziatische Welvaartssfeer gelijk. Grondig werd de superieure positie van de blanken afgebroken. Niet alleen werden veel, hoewel lang niet alle, Europeanen geïnterneerd, maar ook het gebruik van het Nederlands werd verboden, standbeelden van Nederlandse helden als Jan Pieterszn. Coen werden van hun voetstuk getrokken, plaatsnamen en straatnamen als Oranje Boulevard werden veranderd, de Japanse jaartelling en Tokyo-tijd werden ingevoerd, en men moest op bepaalde momenten verplicht in de richting van de keizer in Tokyo buigen.⁸ Zelfs de beo in de dierentuin van Batavia begroette, naar beweerd wordt, de

⁶ C. Fasseur, 'Hoeksteen en struikelblok. Rasonderscheid en overheidsbeleid in Nederlands-Indië', *Tijdschrift voor geschiedenis* 105 (1992) 218-242.

⁷ Houben, Van kolonie tot eenheidsstaat, 110-119.

⁸ Aziz, *Japan's colonialism*, 166-175; I.J. Brugmans e.a., *Nederlandsch-Indië onder Japanse bezetting; gegevens en documenten over de jaren 1942-1945* (Franeker 1960) 176-191.

bezoekers niet langer met “Dag mevrouw”, maar verwelkomde hen beleefd in het Indonesisch.

Gelijkheid der rassen werd zowel onder- als bovenaan de sociale piramide niet bereikt, ofschoon het juridische raciale onderscheid werd opgeheven. Dat de Europeanen, die toch maar een minderheid vormden, als minderwaardig werden beschouwd zal weinig Indonesiërs een grote zorg zijn geweest. Belangrijker is dat de integratie tussen de rassen niet tot stand kwam, omdat de nieuwe machthebber feitelijk evenzeer als de vorige boven de inheemse bevolking stond. In plaats van een door Nederlanders zelf gecreëerd beeld van efficiëntie en rustige zelfbeheersing kwam een Japans superieur imago van spirituele kracht, dynamiek en beangstigende onvoorspelbaarheid.⁹ Twee voorbeelden, uit de kunst en de landbouwvoorlichting mogen de Japanse positie illustreren.

De neerbuigendheid waarmee Japanners tegen de inheemsen aankeken is aardig verbeeld in een boek met propagandistische illustraties van de Japanse kunstenaar Ono Saseo uit 1944. De tekeningen moesten de broederschap tussen Indonesiërs en Japanners uitbeelden en het voorbeeld van een Indonesisch, ongetwijfeld Balinees, en Japans tafereel (Figuur 1, p.49) laat op het eerste gezicht overeenkomsten zien tussen in het groen gelegen hindoe- en shintotempels met meerdere daken boven elkaar, wandelende vrouwen en spelende kinderen.¹⁰ De details benadrukken echter de verschillen. De Indonesische vrouwen lopen met ontblote borsten. Een rondspringend kindje, helemaal naakt, staat op zijn handen

⁹ Aziz, *Japan's colonialism, 194-197*; B.R.O.G Anderson, ‘Japan: “The light of Asia”’ in: J. Silverstein ed., *Southeast Asia in World War II: four essays* (New Haven 1966) 13-50, aldaar 20; Goto Ken’ichi, ‘Modern Japan and Indonesia; the dynamics and legacy of wartime rule’, *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde (BKI)* 152 (1996) 536-552, aldaar 538.

¹⁰ Ono Saseo, *Koempoelan gambar-gambar Ono Saseo dalam mengikoeti perang di Djawa* (Djakarta 1944). Zie verder Haruko Taya Cook, ‘De levenden en de doden in de Japanse herinnering aan de oorlog’ in: Remco Raben ed., *Beelden van de Japanse bezetting van Indonesië; persoonlijke getuigenissen en publieke beeldvorming in Indonesië, Japan en Nederland* (Zwolle 1999) 36-54, aldaar 40.

terwijl zijn benen alle kanten op wijzen. Een kloek met kuikens loopt vrij door het beeld. In het Japanse tafereel gaan de dames elegant gekleed met de kleding tot de hals gesloten. Een kindje wordt bij de hand geleid en een ander kind staat gedisciplineerd te wachten terwijl haar moeder haar kleren ordent. Er zijn geen loslopende beesten.

Het Japanse gevoel van eigen meerwaarde werd ook duidelijk bij hun pogingen de rijstproductie te verhogen. Japanse landbouwconsulenten introduceerden nieuwe landbouwtechnieken, waarmee, zo meenden zij, de productie per hectare in drie jaar verdubbeld kon worden. Ze waren enthousiast en hoopten oprecht de Javaanse boeren te helpen, die echter weigerden de aanwijzingen op te volgen. Hoogstwaarschijnlijk hadden de boeren, die door harde ondervinding van eeuwen landbouwmethodes hadden ontwikkeld die geheel waren toegesneden op de plaatselijke omstandigheden, groot gelijk. In de visie van de consulenten waren de boeren echter dom, lui en behoudend. Hun attitude was overeenkomstig de neerbuigende houding van Nederlandse adviseurs en overigens ook van hedendaagse Indonesische landbouwvoorlichters.¹¹ Wat dit betreft, was er dus niets nieuws onder de rijzende zon.

Hoewel de nieuwe koloniale machthebbers zich evenzeer als hun voorgangers verheven voelden boven de gewone bevolking, mag het belang van de opheffing van het wettelijke onderscheid niet onderschat worden. Dit bleek misschien nergens beter dan bij het oproepen van Indonesische militairen bij de verdediging van de archipel. De Nederlanders hadden uit een aantal etnische

¹¹ Freek Colombijn, 'A Dutch polder in the Sumatran mountains; nineteenth-century colonial ideals of the West Sumatran peasant and landscape' in: Victor T. King ed., *Environmental challenges in South-East Asia* (Richmond 1998) 53-68, aldaar 59-60; Sato Shigeru, 'Oppression and romanticism: the food supply of Java during the Japanese occupation' in: Paul Kratoska, ed., *Food supplies and the Japanese occupation in South-East Asia* (Basingstoke 1998) 167-186, aldaar 178-180.

groepen - Menadonezen, Ambonezen, Javanen - troepen gerekruteerd die vooral werden ingezet om vrijheidsbewegingen binnen de grenzen neer te slaan. Toen zich in de jaren dertig in de vorm van Nippon een buitenlandse dreiging ontwikkelde, weigerde de koloniale regering Indonesiërs op grote schaal te mobiliseren, ondanks het feit dat veel nationalistische leiders in ruil voor politieke concessies graag gezamenlijk de fascistische agressor tegemoet wilden treden. Pas in 1941 nam de Volksraad, het raadgevende parlement, een motie aan om een Indonesische militie van niet meer dan 6000 man op te richten.¹²

In contrast met hun voorgangers, waren de Japanners naarmate hun oorlogskansen keerden steeds meer bereid Indonesiërs te trainen en te bewapenen om aan hun zijde tegen de dreigende geallieerde invasie te strijden. De *Heiho* was een corps van hulptroepen, die - dat moet gezegd worden - in zijn geheel in rang onder de gewone Japanse soldaat stond en met name geniewerkzaamheden verrichtte. In Oktober 1943 werden twee andere militaire eenheden opgericht; op Sumatra heette deze *Giyugun* en op Java had zij de veelzeggende naam *Pembela Tanah Air* (verdediger van het vaderland, afgekort tot PETA). Respectievelijk 20.000 en 36.000 jongens ontvingen in deze corpsen militaire training en verworven bovenal een militaire wijze van gedrag die hen in de revolutie goed van pas kwam.¹³

Bestuur

Gelijk met het bijeenveroveren van hun rijk, hadden de Nederlanders een bestuursapparaat ontwikkeld, bestaande uit Europese ambtenaren en inheemse

¹² M.C. Ricklefs, *A history of modern Indonesia since c. 1300* (Basingstoke 1991) 193-195; Wertheim, *Indonesië*, 92-98.

¹³ Anderson, 'Japan', 27, 43; Cribb & Brown, *Modern Indonesia*, 15, Goto, 'Modern Japan and Indonesia', 543.

hoofden. Het in veel streken toegepaste principe van indirect bestuur middels inheemse hoofden impliceerde een zekere variatie van bestuur van plaats tot plaats. Toch was een grote mate van standaardisatie bereikt binnen de kolonie, doordat alle lokale hoofden dezelfde Korte Verklaring van onderwerping aan het Nederlandse gezag hadden moeten tekenen en boven elke inheemse vorst een Europese ambtenaar was gesteld, die deel uitmaakte van het Binnenlands Bestuur. Het gehele Binnenlands Bestuur vormde één corps, dat werkte met één set van wet- en regelgeving en één hiërarchie had met de Gouverneur-Generaal in Batavia aan de top.¹⁴

Na de Nederlandse capitulatie werd militair bestuur ingevoerd en de archipel bestuurlijk in drieën gedeeld, waarmee automatisch de Volksraad verviel. Het 25e keizerlijke leger bestuurde Sumatra, het 16e leger Java, en de marine geheel Oost-Indonesië; hun respectievelijke hoofdkwartieren waren te Bukittinggi, Jakarta, en Makassar (op Sulawesi). Aanvankelijk vielen het 25^e en 16^e leger beide onder het 7^e leger, dat zijn hoofdkwartier in Singapore had. Beide legers en de marine ontvingen in laatste instantie hun instructies van Tokyo.¹⁵ Het is opmerkelijk dat, aangezien het 25^e leger ook het Maleise schiereiland onder zich had, de bestuurlijke eenheid tussen de west- en oostoever van Straat Malakka, die zoals boven vermeld tot de negentiende eeuw had voortgeduurd, tijdelijk hersteld werd.

Wat betreft het Japanse bestuur zijn we het beste over Java geïnformeerd. De allereerste Japanse wet, Wet 1 van 7 maart 1942, bepaalde dat alle bestaande wetgeving van kracht bleef met dit verschil dat de opperbevelhebber van het 16^e

¹⁴ Robert Cribb, 'Introduction; the late colonial state in Indonesia' in: Robert Cribb ed., *The late colonial state in Indonesia; political and economic foundations of the Netherlands Indies 1880-1942* (Leiden 1994) 1-9.

¹⁵ Aziz, *Japan's colonialism*, 160-161; Nicole Niessen, *Municipal government in Indonesia; policy, law and practice of decentralization and urban spatial planning* (Leiden 1999) 54; W.F. Wertheim, *Indonesian society in transition; a study of social*

leger de Gouverneur-Generaal verving. Ook Nederlanders in andere sleutelposities werden door Japanners en soms door Indonesiërs vervangen. Waar de voormalige koloniale onmisbaar waren, bijvoorbeeld in technische posities, bleven de Nederlanders in functie.¹⁶ Geleidelijk werden veranderingen doorgevoerd. Het Indonesisch werd de ambtelijke taal, met uitzondering van termen voor bestuursrang en bestuurlijke territoria (gemeente, district) die in het Japans waren. Dit heeft de rol van het Indonesisch als *lingua franca* van de archipel enorm versterkt. De Japanse kalender werd ingevoerd om alle ambtelijke stukken en wetten te dateren. Nederlandse plaatsnamen werden door Indonesische vervangen: Batavia werd Jakarta, Fort de Kock Bukittinggi en Buitenzorg Bogor.¹⁷

De Japanners lieten het indirecte bestuur met de traditionele hoofden intact. Weliswaar werden overal nieuwe massaorganisaties opgezet, onder andere voor moslims, maar deze vormden geen bedreiging voor de macht der traditionele hoofden. De hoofden kregen het toezicht op de massaorganisaties. Ze moesten het impopulaire deel van beleid uitvoeren, zoals het vorderen van rijst en het recruterende van *romushas* (dwangarbeiders). In de Indonesische revolutie van 1945 zouden de traditionele hoofden niet zelden met hun hoofd moeten betalen voor hun medewerking aan de gehate maatregelen. Door de wirwar van door de oorlogssituatie ingegeven ad hoc-maatregelen en de wanhoop over verslechterende levensomstandigheden ontstond in de Japanse tijd een overheids corruptie, die

change (Den Haag 1956) 75-76.

¹⁶ Buiten de kampen bleven, tijdelijk of gedurende de hele oorlog, bijvoorbeeld mensen die werkten bij de posterijen, Ombilin steenkolenmijn en spoorwegen, of die een melkveehouderij bezaten. Interviews met H.E. Bisschop, Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië Leiden (SMGI), inv. nr. 1157.1, take 4; E. van Ommen, SMGI, inv. nr. 1280.1, take 10; J.W. De Waal Malefijt, SMGI, inv. nr. 1082.1, take 7; A.J.R. Westbroek, SMGI, inv. nr. 1226.1, take 8. De SMGI is een project voor orale geschiedenis, ondergebracht bij het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde te Leiden. Het bestand van interviews met een kleine duizend oud-inwoners van Nederlands-Indië zal een belangrijke impuls geven aan het onderzoek naar de Japanse jaren.

¹⁷ Aziz, *Japan's colonialism*, 152-157, 180; Niessen, *Municipal government*, 54-56.

sindsdien bijzonder moeilijk uit te bannen is gebleken.¹⁸

In de Japanse tijd werd een trend naar bestuurlijke decentralisatie omgekeerd. In 1903 was een Decentralisatiewet aangenomen, die bestuurlijke territoria, zowel steden als rurale gebieden, meer autonomie ten opzichte van Batavia gaf; de wet had tot doel gemeentes en districten zelf verantwoordelijk te maken voor hun inkomen en democratie op plaatselijk niveau te bevorderen. In de decennia na 1903 kreeg de decentralisatie geleidelijk meer vorm. In tegenstelling tot dit decentralisatiebeleid was de Japanse bestuurscultuur autoritair en strict hiërarchisch. Belangrijke besluiten werden genomen in Tokyo of op de militaire hoofdkwartieren in Singapore en Jakarta. Deelname van de bevolking aan de besluitvorming was ongewenst en kon in Japanse ogen slechts afbraak doen aan de oorlogsinspanning.¹⁹

Wet 27 van augustus 1942 bepaalde dat de burgemeester voortaan een dubbele taak had: niet langer was hij slechts hoofd van het autonome gemeentebestuur, ook werd hij hoofd van lokale afdelingen van de ministeries der landelijke overheid. Daarmee werd hij - de burgemeester was altijd een man - verantwoordelijk voor het uitvoeren van centraal geformuleerd beleid. In de praktijk kreeg de burgemeester daarmee grote discretionaire bevoegdheden, die tot op de dag van vandaag voortbestaan. In 1943 werden de rechten van de gemeenteraad naar de burgemeester overgeheveld en werden 'in het belang van de efficiëntie' alle 'ongemakkelijke en lastige' waarborgen voor democratie en vrijheid van meningsuiting afgeschaft.²⁰

Een belangrijke Japanse innovatie was het instellen van wijkverenigingen, *rukun tetangga* (RT), gemodelleerd naar de *tonari gumi* in het vaderland. De RT was een hulpmiddel om de bevolking tot op het laagste administratieve niveau te

¹⁸ Anderson, 'Japan', 17-18; Aziz, *Japan's colonialism*, 171; Cribb & Brown, *Modern Indonesia*, 14.

¹⁹ Aziz, *Japan's colonialism*, 155-158; Niessen, *Municipal government*, 46-47, 55.

mobiliseren voor kleine taken, zoals het vegen van de straten en het aanplanten van nuttige gewassen. Tegelijkertijd kon de bevolking beter in de gaten gehouden worden. Ook diende de RT de propaganda: vanaf het dak van een RT kantoortje schalde de hele dag muziek, afgewisseld met nieuws en mededelingen. De RT bestaat nog steeds.²¹

Transport

Voor de uitvinding van stoommachines en benzinemotoren ging het vervoer van personen en goederen over lange afstand hoofdzakelijk over water. Rivieren boden uitstekend toegang tot het binnenland van de grote Indonesische eilanden en kustvaart verbond de eilanden met elkaar. In de negentiende en twintigste eeuw werden op Java en Sumatra spoor- en tramwegen aangelegd. In de twintigste eeuw kwam een wegennet tot stand, dat geleidelijk werd uitgebreid en verhard, om een groeiend aantal auto's, autobussen, vrachtwagens en motorfietsen te bedienen. De nieuwe wegen en spoorwegen reduceerden de transportkosten per tonkilometer en verbeterden het landtransport, maar alleen Java kreeg een netwerk dat zich tot bijna alle uithoeken uitstreckte. Voor de verbinding tussen de eilanden was de ontwikkeling van de stoomvaart cruciaal. In 1852 werd de eerste lijndienst tussen Batavia en een Sumatraanse havenstad, Padang, geopend. In 1890 kreeg de Koninklijke Paketvaart Maatschappij (KPM) het exclusieve contract op maildiensten in de hele archipel en werden alle belangrijke eilanden met afvaarten op vaste tijden aan elkaar vastgeknoopt. De ontwikkeling van een verkeersnetwerk van Sabang tot Merauke, de meest westelijke en oostelijke plaats in Nederlands-

²⁰ Niessen, *Municipal government*, 57.

²¹ Interview met H.E. Bisschop, SMGI, inv. nr. 1157.1, take 6; Brugmans, *Nederlandsch-Indië onder Japanse bezetting*, 161-164; Niessen, *Municipal government*, 57, 125-128.

Indië, samenkomend in de grote steden op Java -Batavia en Surabaya- ging in tegen de economische magneetwerking van Singapore. Van 'nature' had de scheepvaart immers de neiging in de Britse havenstad, die overslaghaven voor heel Zuidoost-Azië was, samen te komen. De ontwikkeling van het nationale net was alleen mogelijk met de politieke steun van Batavia, waarbij opgemerkt wordt dat veel KPM-schepen nog altijd de rede van Singapore aandeden.²²

Dit in de loop van anderhalve eeuw opgebouwde transportnetwerk viel in de Japanse tijd uit elkaar. Na de Slag bij Midway werd de Japanse scheepvaart steeds meer belegerd door geallieerde duikboten en vliegtuigen. Zoveel schepen werden tot zinken gebracht dat vanaf het midden van 1943 al een acuut tekort aan scheepsruimte ontstond. De kustvaart werd vrijwel onmogelijk en Sumatra, Java en Oost-Indonesië verloren contact.²³ Over Oost-Indonesië, bestuurd door de marine, is relatief weinig bekend, maar aangenomen mag worden dat verschillende eilanden daar geïsoleerd raakten.

Om de vrachtcapaciteit op peil te houden, lieten de Japanners kleine, houten kustvaarders van 100 tot 500 ton bouwen. Een vloot van kleine schepen is minder kwetsbaar voor torpedo's dan een enkel groot schip. De meeste schepen werden op Java's noordkust gebouwd, waar de kostbare djatibomen in hoog tempo voor dit doel gekapt werden. Vanwege de urgentie liet men het hout te kort liggen voor het verwerkt werd met als gevolg dat veel nieuwbouw ondeugdelijk was. Slechts 10% van de schepen bleek zeewaardig, zodat deze Japanse poging de verbindingen te herstellen faalde.²⁴

²² Dick, 'The emergence of a national economy', 25-29, 35-37. Luchtvaart speelde qua volume geen grote rol voor de oorlog. Ik ga hier niet in op de ontwikkeling van de post en telegraaf.

²³ Anne Booth, *The Indonesian economy in the nineteenth and twentieth centuries; a history of missed opportunities* (Basingstoke 1998) 47; Brugmans, *Nederlandsch-Indië onder Japanse bezetting*, 262; Wertheim, *Indonesian society*, 76.

²⁴ Aziz, *Japan's colonialism*, 186; Brugmans, *Nederlandsch-Indië onder Japanse bezetting*, 512-513; Kurusawa-Inomato Aiko, 'Rice shortage and transportation', BKI

Ook het landtransport kwam vrijwel tot stilstand. Reserveonderdelen waren moeilijk te krijgen en om sommige auto's en treinen aan de praat te houden, werd van andere onderdelen gesloopt. Eind 1944 was het gebrek aan schepen, treinen en vrachtwagens zo nijpend geworden, dat elke residentie (district) op Java wat betreft het basisvoedsel zelfvoorzienend moest worden. Vervoer in ossenkarren, achterop de fiets, of op iemands rug waren een matig alternatief, want de transportkosten per tonkilometer werden zo hoog dat elk transport van bulkgoederen over middellange afstand onrendabel werd.²⁵ Nood maakt vindingrijk. Wegens gebrek aan luchtbanden reden fietsen op massief rubberen banden. De *betjak*, een soort fietstaxi die kort voor de Japanse inval zijn intrede in de straten deed, werd tijdens de oorlog in veel steden een populair vervoermiddel.²⁶

Op Java werd een bureau voor al het niet-militaire landtransport, *Rikuyu Sokyoku* genaamd, opgericht. Het verenigde alle 23 onafhankelijke particuliere en staatsspoorlijnen op Java, die later gezamenlijk onder militair beheer werden geplaatst. Aangezien steenkool nauwelijks te krijgen was, reden de treinen op hout, waarvoor nog meer van de kostbare djatibossen geplunderd werden. Om aan de vraag naar brandstof te voldoen werd tevens een nieuwe steenkoolmijn geopend te Bayah, in zuidwest Java. Om Bayah te ontsluiten en de kolen uit dit geïsoleerde gebied af te voeren werd door 120.000 *romushas* een spoorlijn aangelegd. De productie van de mijn bleef gering en na de oorlog werd de spoorlijn niet meer gebruikt.²⁷

Het afsnijden van kolentransporten had een soortgelijk gevolg op Sumatra. Steenkool uit de Ombilinmijn in West-Sumatra werd om de noordpunt van het

152 (1996) 633-655, aldaar 642-643.

²⁵ Pierre van der Eng, 'Regulation and control: explaining the decline of food production in Java, 1940-6' in: Kratoska, *Food supplies*, 187-207, aldaar 199, 203.

²⁶ Interviews met J. Bouhuys, SMGI, inv. nr. 1110.1, take 14; A.R. Dahler, SMGI, inv. nr. 1296.1, take 4; R.J. Lewerissa, SMGI, inv. nr. 1293.2, take 9; R. Loth, SMGI, inv. nr. 1282.1b, take 3; R. Moltzer, SMGI, inv. nr. 1121.2, take 4; E.L. Schultz, SMGI, inv. nr. 1164.2, take 11.

²⁷ Kurusawa, 'Rice shortage', 637-642.

eiland naar Singapore verscheept. Om het kwetsbare zeetransport te verkorten lieten de Japanners *romushas* en geallieerde krijgsgevangenen een spoorlijn van de mijn naar Pekanbaru, een rivierhaven op de oostkust recht tegenover Singapore, aanleggen. Op de dag van de wapenstilstand, 15 augustus 1945, kwam de lijn gereed, maar de railsen liepen scheef en de bielzen waren gemaakt van het lichte balsahout.²⁸ Het is cynisch dat deze lijn, waarover Nederlandse ingenieurs gedurende driekwart eeuw gedelibereerd hadden en die door Japanners ten koste van veel leed werd aangelegd, vanwege het gebrek aan kwaliteit nooit is gebruikt.

Economie

De kern van een nationale, geïntegreerde economie in Indonesië zou idealiter moeten zijn dat elk eiland goederen produceert en verhandelt met de andere eilanden op grond van zijn eigen comparatieve voordeel. Een aspect van een geïntegreerde economie is dat basisvoedsel uit een surplusgebied vrij vervoerd kan worden naar gebieden met een tekort. Een dergelijk soort integratie is ontstaan vanuit Java. Java vormde de spil van de economie, omdat het het eerste grote eiland was dat geheel door Nederlanders onderworpen werd, de hoogste bevolkingsdichtheid had en het dichtste transportnetwerk en de meest gevarieerde economie bezat. In de dertiger jaren van de twintigste eeuw werd een dergelijke economische integratie van Indonesië in tamelijk grote mate bereikt. Het arbeidsoverschot op Java werd ingezet om goedkoop industriële producten te

²⁸ Brugmans, *Nederlandsch-Indië onder Japanse bezetting*, 355-358; Henk Hovinga, *Eindstation Pakan Baroe 1943-1945; dodenspoorweg door het oerwoud* (4e editie Amsterdam 1996); Interview met J. van Schermbeek, SMGI 1101.1, take 6-9. De omstandigheden waaronder de dwangarbeiders moesten werken waren erbarmelijk. Zo at men wegens gebrek aan medicijnen kinabast om koortsaanvallen te onderdrukken. De *romushas*, levend op stijfselpap, waren er nog veel slechter aan toe dan de krijgsgevangenen.

fabriceren, die mede verkocht werden aan de andere eilanden, terwijl de zogenaamde Buitengewesten grondstoffen, waaronder minerale brandstoffen, aan Java leverden. De industrie van Java kwam tot een zekere bloei doordat importbeperkende maatregelen ten tijde van de economische depressie protectie boden. De vruchtbare *sawa's* van Java vormden de graanschuur voor landbouwgebieden in de Buitengewesten die zich op gewassen als rubber, copra en tabak hadden toegelegd.²⁹

De bestuurlijke verdeling van Indonesië over het 25^e leger, het 16^e leger en de marine en de teloorgang van de kustvaart maakten dat het meer dan een eeuw oude proces van economische integratie tot staan kwam en zelfs omgekeerd werd. Er was echter meer aan de hand dan de territoriale deling.

Tokyo had haar troepen twee economische richtlijnen meegegeven: het verwerven van strategische grondstoffen en het voorzien in de eigen behoeften in het veld. De eis dat rust en orde in de onderworpen gebieden bewaard moesten worden bracht een derde economische richtlijn met zich mee: de voedselvoorziening aan de bevolking moest gewaarborgd blijven. De streefcijfers van het leger lagen beneden de jaarlijkse export van de strategische grondstoffen en aangezien export door de oorlog vrijwel onmogelijk was geworden, hadden de grondstoffen in principe op de vrije markt verkregen kunnen worden. Wat betreft de tweede richtlijn, de foeragering van het leger in het veld, hoefde de vraag naar het hoofdvoedsel rijst niet in botsing te komen met de waarborg van voldoende voorraden voor de bevolking, omdat de Japanse troepen slechts een heel klein deel uitmaakten van het totaal aantal te vullen magen in de archipel. Het leek er dus op dat de Japanse inval weinig invloed op het economische leven zou hebben.³⁰

Maar al snel waren de bezetters gedwongen zich intensief met de economie

²⁹ Dick, 'The emergence of a national economy'.

³⁰ Aziz, *Japan's colonialism*, 183; Booth, *The Indonesian economy*, 47; Brugmans, *Nederlandsch-Indië onder Japanse bezetting*, 253-254; Goto, 'Modern Japan and

te bemoeien. Het Japanse ingrijpen was als het overnemen van een schip onder vol zeil, terwijl men niet precies de balans in de schuit kent en wellicht zelfs niet alle schoten weet te vinden. Hoewel een aantal Nederlanders op belangrijke plaatsen aan het roer bleef staan, moest dit schip wel aan de grond lopen. Al in augustus 1942 merkte een Japanse ambtenaar eufemistisch op: “het effect van de oorlog zal onvermijdelijk zijn, dat het leven van de bevolking er moeilijker op wordt”.³¹

De Nederlanders hadden halfslachtig een tactiek van verschroeiende aarde uitgevoerd, zodat enige olie-installaties en bruggen waren verwoest. De invoer van textiel, cement en - op Java - steenkool kwam abrupt ten einde en alternatieven moesten acuut geregeld worden. Daarom werd een leger arbeiders gemobiliseerd om installaties te repareren en nieuwe industrie op te bouwen. Om deze *romushas* en de in potentie rebelse bevolking in de steden te voeden waren rijstvoorraden nodig die veel groter waren dan het leger zelf behoefde. Om zich van dergelijke grote voorraden te verzekeren, besloten de Japanners de hele rijsthandel te beheersen. Dit bleek desastreus te zijn. De overheerser haalde nooit zijn streefcijfers qua opkoop en zag de rijstproductie van jaar tot jaar teruglopen. Op het eind van de oorlog heerste er hongersnood.³² Tijdens de oorlog zijn twee van de zeventig miljoen Indonesiërs omgekomen door ondervoeding en aan honger gerelateerde ziektes.³³

De redenen waarom het rijstbeleid een fiasco werd is een punt van dispuut onder historici. Mijns inziens is er geen reden een monocausaal standpunt in te nemen en is het beter een reeks factoren samen te nemen, die ertoe leidden dat de vrije markt verstoord raakte. Door de desintegratie van transport werd het niet mogelijk goedkope rijst van surplusgebieden met een gedrukte rijstprijs naar

Indonesia’, 547; Sato, ‘Oppression and romanticism’, 167.

³¹ Goto, ‘Modern Japan and Indonesia’, 547.

³² Booth, *Indonesian economy*, 116-117; Brugmans, *Nederlandsch-Indië onder Japanse bezetting*, 489-497; Kurusawa, ‘Rice shortage’; Sato, ‘Oppression and romanticism’.

³³ Houben, *Van kolonie tot eenheidsstaat*, 128.

gebieden met een tekort en een hoge graanprijs te vervoeren. Het voedsel lag soms in pakhuizen te rotten in afwachting van vervoer. De opkoopprijs van de Japanners lag onder de marktprijs, zodat de economische prikkel voor boeren om veel te verbouwen verdween. De economische vraag naar rijst verminderde ondanks de eigenlijke hongersnood, omdat loonarbeiders bij gebrek aan werk koopkracht misten. De dorpshoofden, die verantwoordelijk waren voor het inzamelen van rijst in het veld, waren tevens rijsthandelaar en prefereerden de rijst af te zetten op de zwarte markt. Om de zwarte markt tegen te gaan verboden sommige autoriteiten het vervoer van rijst van de ene naar de andere residentie, waardoor de rijstmarkt verder verstoord raakte. De arbeidsrecruterings, paradoxaal genoeg mede om irrigatiekanalen te graven en moerasland bouwrijp te maken, onttrok zoveel handen aan de rijstteelt dat velden onbedoeld braak bleven liggen. Stilzwijgend verzet tegen de overheerser leidde tot slot tot een gebrek aan onderhoud aan irrigatiewerken en het verwaarlozen van het continue gevecht tegen rattenplagen. Kortom, de verstoring van de vrije markt leidde tot een gebrekkige distributie en een teruglopende productie. De Japanse propaganda kon de gebreken in dit geval niet oplossen.³⁴ Praatjes vullen geen gaatjes.

Gebieden buiten Java waarvan verondersteld werd dat zij zelf voldoende konden verbouwen werden gekort op hun voedselleveranties. Dit had de meeste invloed op de Oost-Sumatraanse plantages: 150.000 hectare van de beroemde Deli-tabak werd omgeploegd tot rijstveld. Plantages met zogenaamde dessertgewassen (suiker, koffie, thee, tabak) werden ook omgebouwd tot plantages voor kinine, kapok, *ramie* (een plantaardige vezel) en gewassen die natuurlijke insecticiden bevatten. Waar inheemse boeren op kleine schaal de dessertgewassen verbouwden viel een dergelijke omschakeling niet te organiseren; zij staakten bij gebrek aan een markt de teelt. Op Java, om een laatste voorbeeld te noemen, werden rijstvelden

³⁴ Van der Eng, 'Regulation and control'; Kurusawa, 'Rice shortage'; Sato, 'Oppression and romanticism', 171-179; Wertheim, *Indonesian society in transition*, 117-118.

verplicht ingezaaid met katoen.³⁵

De onmogelijkheid om grondstoffen in te voeren en het probleem van hoe reserveonderdelen te verkrijgen leidden tot een daling van de industriële productie op Java. Alleen strategische sectoren kregen overheidssteun. Zo werden 10.000 moderne weefgetouwen en 150.000 oude weefgetouwen van Japan naar Java gezonden. Een aantal technische adviseurs kwam mee.³⁶

De Nederlanders hadden sinds het begin van de negentiende eeuw op grote schaal mensen voor herendiensten opgeroepen, waarbij een vast aantal dagen per jaar gewerkt moest worden aan infrastructurele projecten binnen de afdeling of residentie waar men woonde. Met de introductie van de *romusha* taptten de Japanners uit een ander vaatje. *Romushas* werden ver van huis gezonden (maar bleven in tegenstelling tot het gangbare beeld gewoonlijk wel op Java). Ze werkten maanden achtereen op karige rantsoenen en ontvingen weinig of geen betaling voor het werk. Van de volgens een schatting half miljoen gerecruteerde *romushas* is het merendeel overleden. De meesten werden geworven onder arme boeren, die door de mislukte rijstpolitiek uit de landbouwsector waren gestoten. Het zeer zware werk als *romusha* wakkerde haatgevoelens onder verarmde boeren jegens dorpsautoriteiten en Chinese rijstpellers aan; deze gevoelens zouden tijdens de Indonesische revolutie tot bloedige wraakacties leiden.³⁷

Rechtssysteem³⁸

Aan het eind van de achttiende eeuw kwam onder invloed van de Verlichting het ideaal van een rationele rechtspraak op. Hieruit vloeide voort dat het oneerlijk was

³⁵ Aziz, *Japan's colonialism*, 187-190; Booth, *Indonesian economy*, 48-49; Sato, 'Oppression and romanticism', 167; Wertheim, *Indonesian society in transition*, 117.

³⁶ Booth, *Indonesian economy*, 49-50.

³⁷ Anderson, 'Japan', 29; Brugmans, *Nederlandsch-Indië onder Japanse bezetting*, 504-508; Sato, 'Romanticism and oppression', 175-177, 182

³⁸ Tenzij anders vermeld is deze paragraaf gebaseerd op: Bas Pompe, 'The effects of the

de inheemse bevolking te berechten op grond van westerse, dus exotische, rechtsregels en dat het beter was aan de hand van haar eigen regels recht te spreken. Zo ontwikkelde zich voor civielrechtelijke zaken - strafrecht was sinds 1918 wel uniform - een pluriform stelsel. Europeanen en inheemse mensen verschenen voor verschillende rechtbanken en hadden elk hun eigen wetten en juridische procedures. Voor de inheemse bevolking vielen de rechtsregels weer op te delen, afhankelijk van de etnische groep waarvan men deel uitmaakte. De rechtsgeleerde Van Vollenhove maakte in dezen een onderscheid tussen 19 zogenaamde adatkringen.³⁹ Vreemde Oosterlingen namen een tussenpositie in: deels hadden ze hun eigen rechtsregels, maar geen eigen rechtbanken; hun zaken werden soms door de inheemse, soms door de Europese rechtbank afgehandeld. Overigens waren in zowel de inheemse als de Europese rechtbanken de Europese rechters zwaar oververtegenwoordigd.

De Japanners hebben dit pluriforme stelsel, of, minder vriendelijk uitgedrukt, deze apartheid, met een pennenstreek uitgebannen. De inheemse en Europese rechtbanken werden geïntegreerd in één hiërarchie met rechtbanken, raden van justitie ('gerechtshoven') en voor cassatiezaken een Hoge Raad. Een enkel burgerlijk wetboek werd voor iedereen van toepassing, waarbij de kanttekening gemaakt moet worden dat Japanners zelf van dit systeem uitgesloten waren en onderworpen waren aan hun eigen rechtspraak. Tot slot konden door het vacant worden van voorheen door geïnterneerde Europese rechters bezette plaatsen meer Indonesiërs als rechter benoemd worden. Uiteindelijk werd zelfs één Indonesiër in de Hoge Raad benoemd, naast de Japanse leden.

Op papier zag het er goed uit, maar in de praktijk werd de unificatie van de rechtspraak niet bereikt. In tegendeel, zowel het stelsel van rechtbanken als de gewenste standaard in vonnissen desintegreerde. Door het afsnijden van de

Japanese administration on the judiciary in Indonesia', *BKI* 152 (1996) 573-585.

³⁹ C. van Vollenhoven, *Van Vollenhoven on Indonesian adat law* J.F. Holleman ed. (Den Haag 1981) 44-45.

verkeerswegen functioneerde de Hoge Raad de facto alleen voor Java; wegens gebrek aan zaken staakte hij in 1944 zelfs geheel zijn activiteiten. Er werd zelfs geen beroep meer aangetekend bij de Raden van Justitie, zodat vonnissen op het laagste niveau van de rechtbanken gedaan, nooit door een hogere instantie getoetst werden. De harmoniserende werking die uitgaat van beroeps- en cassatiezaken verdween, zodat uitspraken van rechtbank tot rechtbank sterk gingen verschillen. Om enige samenhang te bewaren instrueerde de regering in Tokyo het Departement van Justitie in Jakarta om toezicht te houden op de vonnissen. De rechtbanken verloren daarmee de volgens de *Trias Politica* gewenste onafhankelijkheid van de uitvoerende macht en hebben die tot op heden niet meer herwonnen.⁴⁰ Terzijde zij opgemerkt dat de benoeming van Indonesische rechters in de Raden van Justitie en de Hoge Raad hiermee feitelijk een leeg gebaar werd, met slechts symbolische betekenis.

Overigens hebben de bliksemcarrières van de in de oorlog benoemde Indonesische rechters - en het gebrek aan degelijk inwerken door ervaren Nederlandse rechters - ertoe geleid dat de gemiddelde professionaliteit van het rechterlijke corps na de onafhankelijkheid aanzienlijk verzwakt bleek. Een aantal benoemde rechters waren helemaal geen jurist en konden niet de in het Nederlands gestelde wetten lezen.⁴¹ Enkele Nederlandse juristen hebben na de onafhankelijkheid de Javaanse rechters van advies gediend; buiten Java mochten ze zelfs als rechter optreden.⁴² Een ander gevolg van het Japanse aanstellingsbeleid dat lang nawerkte was de opening van rechtshogescholen in Medan (Sumatra) en Makassar (Sulawesi), naast de al bestaande in Batavia. De alumni van deze scholen werden tot lang na de onafhankelijkheid uitsluitend benoemd in respectievelijk Sumatra, Oost-Indonesië en Java, zodat de bestuurlijke driedeling tussen het 16^e en

⁴⁰ Dit punt wordt bevestigd door Aziz, *Japan's colonialism*, 164.

⁴¹ Aziz, *Japan's colonialism*, 164.

⁴² Interview met W.H. Gallas, SMGI, inv. nr. 1263.1, take 5-9.

25^e leger en de marine, ook in de samenstelling van de rechterlijke macht zijn weerslag vond.

Nationalistische politiek

Nederlanders stonden, enkele progressieve denkers daargelaten, afwijzend tegenover het Indonesische nationalisme. Weliswaar had Nederland door haar koloniale oorlogen en imperialistische diplomatie de archipel bij elkaar veroverd, maar door een verdeel- en heerspolitiek hadden de Europeanen weinig bijgedragen aan het tot een smeden van de binnen de grenzen wonende volkeren. Batavia, met als souffleur het kabinet in Den Haag, stond in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog toenemend afwijzend tegenover nationalistische aspiraties. Het was voor Nederlanders ondenkbaar dat Nederlands-Indië een eigen staat zou vormen.

Twee dagen na het staken van de oorlog werd echter de onafhankelijke republiek Indonesië geproclameerd. De Japanse tijd is in ten minste drie opzichten beslissend geweest voor het Indonesische nationalisme. Twee punten zijn hierboven al genoemd. Ten eerste werd het beeld van Europese superioriteit voorgoed vergruizeld. Een veelvoud van de vooroorlogse Nederlandse troepen konden na de Japanse tijd hun gezag niet meer herstellen. Ten tweede hadden tijdens het Japanse interregnum veel Indonesiërs de kans gekregen hoge bestuursposities te bezetten en militaire training te volgen, zodat er een kader was geschapen waarmee het idee van een republiek zonder koloniale bestuurders reëel was geworden.

Ten derde hebben de Japanners de bevolking doorlopend gemobiliseerd voor hun zogenaamde Groot Oost-Aziatische Welvaartssfeer, terwijl de Nederlanders altijd probeerden de bevolking te kalmeren en op haar plaats te houden. De massa werd uit haar politieke lethargie gewekt en verkreeg het

potentieel om - als de gelegenheid zich voordeed - zich collectief voor een ideaal in te zetten.⁴³

Belangrijk is in dit verband dat Japan Sukarno en andere nationalistische leiders voor zijn propaganda heeft ingezet, maar laatstgenoemden hielden er uiteraard hun eigen agenda op na. In Nederlandse ogen waren deze nationalistenverraders, maar het verwijt van collaboratie was absoluut niet terecht. De Indonesische leiders hadden altijd en openlijk hun eigen politieke doeleinden verkondigd en van het Nederlandse koloniale bewind niets dan onbegrip, intimidatie, internering en verbanning ondervonden. Gezien zijn lamelendige houding, is het begrijpelijk dat Nederland elke goodwill bij hen had verspeeld.⁴⁴ Mohammad Hatta voelde zich weliswaar vertrouwd met westerse politieke theorieën, maar buitte de Japanse aanwezigheid uit. Sukarno was veel positiever over Nippon en bewonderde de Japanse impulsieve bestuurlijke stijl.⁴⁵

Hoewel het woord ‘collaboratie’ vanwege de negatieve connotatie ongepast is, mag toch een kritische voetnoot bij Sukarno’s optreden geplaatst worden. Hij was het belangrijkste lid van de *Chuo Sangiin* (de Centrale Advies Raad), die ‘advies’ uitbracht aan de militaire bestuurders. In feite hadden de Japanners elk voorstel van de raad voorgekookt en gebruikten zij de raad om hun negatieve maatregelen een schijn van legitimiteit te geven. Sukarno zag de rijstleveranties en *romushas* als een offer van zijn volk voor een hoger ideaal. Voor propagandadoeleinden liet hij zich zelfs als een *romusha*, compleet met spade in de hand, fotograferen. Gezien de grote aantallen slachtoffers van het rijst- en *romusha*-beleid, mag Sukarno verweten worden zijn invloed niet aangewend te hebben om

⁴³ Anderson, ‘Japan’.

⁴⁴ Toch zouden twee nationalistenv, de socialist Sutan Sjahrir en de communist Amir Sjarifuddin, aan de ondergrondse strijd tegen het fascisme de voorkeur geven boven de openlijke propaganda voor het nationalisme.

⁴⁵ Anderson, ‘Japan’, 23-25; Houben, *Van kolonie tot eenheidsstaat*, 129-132; Aziz, *Japan’s colonialism*, 146-147.

het leed te verzachten.⁴⁶

Conclusie

In dit artikel is een vergelijking gemaakt tussen de Nederlandse en Japanse koloniale periode in Indonesië, met name wat betreft de sociale, economische en bestuurlijk-juridische integratie van de archipel. Op de vraag of de integratie toe- of afnam tijdens de Japanse tijd past een genuanceerd antwoord.

Een groot contrast wordt gevormd door het feit dat voor de Nederlanders het onderscheid tussen drie rassen een onwrikbare hoeksteen van hun beleid was. De Japanners hebben de strikte grenzen tussen de drie raciale categorieën in de staatsbureaucratie, het leger, de rechterlijke macht en de wetboeken opgeheven. Zolang zijzelf feitelijk bovenaan de sociale piramide stonden was deze verandering voornamelijk van symbolisch belang, doch nadat zij hun superieure positie in 1945 moesten prijsgeven zou deze sociale integratie daadwerkelijk gestalte krijgen.

De Nederlanders hadden van de economische integratie, met inbegrip van de verkeersmiddelen, en de samenhang in jurisprudentie middels beroeps- en cassatiezaken een belangrijk beleidspunt gemaakt. Voor Japan had dit soort integratie geen hoge prioriteit en mede door de oorlogsomstandigheden raakte het land juist gedesintegreerd: verkeersverbindingen werden doorgesneden, lokale economieën werden toenemend autarkisch, de rijstmarkt raakte volledig uit het lood, de arbeidsmarkt, wanneer we *romushas* daartoe mogen rekenen, raakte verstoord en rechtbanken kwamen op zichzelf te staan. Maatregelen als de bouw van houten kustvaarders, het verenigen van de Javaanse spoorwegen onder de

⁴⁶ William H. Frederick, 'Weerspiegelingen in stromend water; Indonesische herinneringen aan de oorlog en de Japanners', in: Raben, *Beelden van de Japanse bezetting van Indonesië*, 16-35, aldaar 20; Sato, 'Romanticism and oppression', 170-171, 183; Wertheim, *Indonesië*, 102.

Rikuyu Sokyoku en departementale directieven hoe te vonnissen konden de desintegratie niet keren.

Wat betreft het bestuur tenslotte was er een toenemende centralisatie, ondanks de verdeling van militair bestuur tussen Sumatra, Java, en Oost-Indonesië. Deze paradox wordt verklaard door de richtlijnen uit Tokyo, de versterking van de uitvoerende macht (burgemeesters en residentiehoofden), die ten koste ging van plaatselijke democratische raden en het uitstrekken van de bestuursmacht tot op het wijkniveau van de *rukun tetangga*. Japanners hebben nationalistische leiders voor propagandadoeleinden gebruikt en daarmee het nationalistische gedachtengoed, in het bijzonder dat Indonesiërs één volk vormen, verbreed. De invoering van het Indonesisch als taal in alle ambtelijke stukken heeft de positie van het Indonesisch als nationale taal versterkt.